УДК 81-11

Р.В. Шәйдуллин

ХХ ГАСЫРНЫҢ БЕРЕНЧЕ ЧИРЕГЕНДӘ ТАТАР ХАЛКЫНЫҢ ТЕЛ МӘНФӘГАТЬЛӘРЕ
(Татарстан материаллары буенча)

В статье в контексте современных этноязыковых проблем татарского народа и остальных коренных народов Татарстана поэтапно рассматривается процесс формирования и развития языковых интересов татар в многоэтничном российском обществе в первой четверти ХХ в. В ней объектами исторического анализа являются дореволюционный, нэповский и современный (путинский) периоды развития консолидирующей функции татарского языка: При этом в статье особое внимание уделяется изучению процесса формирования среднего диалекта татарского языка как основы для создания татарского литературного языка и формирования сугубо этнического лексического словаря, а также предварительных результатов реализации татарского языка в государственных органах власти.

Ключевые слова: Татарстан, татары, русские, языковые интересы народов, консолидирующая функция татарского языка, татарская орфография («иске имля», «урта имля», «янга имля»), русификация, этнонигилизм, реализация татарского языка, коренизация.

In the article, in the context of modern ethno-linguistic problems of the Tatar people and other indigenous peoples of Tatarstan, the process of formation and development of the linguistic interests of the Tatars in a multi-ethnic Russian society in the first quarter of the 20th century is considered step by step. In it, the objects of historical analysis are the pre-revolutionary, NEP and modern (Putin) periods of the development of the consolidating function of the Tatar language. At the same time, the article pays special attention to the study of the process of formation of the middle dialect of the Tatar language as the basis for the creation of the Tatar literary language and the formation of a purely ethnic lexical dictionary, as well as preliminary results of the implementation of the Tatar language in state authorities.

Keywords: Tatarstan, Tatars, Russians, linguistic interests of peoples, consolidating function of the Tatar language, Tatar spelling («iske imlya», «urta imlya», «yanga imlya»), russification, ethnonihilism, implementation of the Tatar language, indigenousization.

Татарстанда хәзерге этнолингвистик вазгыять күп кенә иҗтимагый-сәяси һәм этномәдәни факторлар йогынтысында формалаша, әлеге факторларның иң мөһиме – республика халкының күпмилләтле составы, төп этносларның аның белән бәйле милли мәнфәгатьләре. Бүгенге көндә күпләп яши торган милләтләр – татарлар, руслар, удмуртлар, марилар, чувашлар, мордвалар, аларның һәркайсының үз этномәдәни традицияләре, әдәби телләре һәм диалектлары бар. ХХ гасыр ахыры – ХХI гасыр башында Татарстан Республикасы җитәкчелеге төрле этнослардан торган җәмгыятьтә тел мәсьәләсе

буенча үзара аңлашу һәм татулыкны ныгыту юнәлешендә мөмкин булганның барысын да эшләде. Татар һәм рус телләре тигез хокуклы дәүләт телләре дип игълан ителде – дәүләт органнары һәм учреждениеләре эшчәнлекләрен, нигездә, шул телләрдә алып баралар, алар билгеле бер дәрәҗәдә гомуми белем бирү мәктәпләрендә дә өйрәнелә [Закон...]. Татарстан халыклары телләрен саклау, өйрәнү һәм үстерү сәясәтенең төп принциплары телләрнең үзара гармонияле бәйләнешен, республиканың күпмилләтле халкының милли һәм тел мәнфәгатьләренең тотрыклы балансын саклауны күздә тота. Нәтиҗәдә Татарстан Республикасында җирле халыкларның мәдәниятен, язу традицияләрен һәм асылын саклап калу, аларның мәдәни һәм тел ихтыяҗларын канәгатьләндерү өчен уңай шартлар тудырылды. Шул ук вакытта республикада халыкларның этник телләренең гамәли кулланылыш даирәләре, шул исәптән аларның гаиләдә һәм көнкүрештә кулланылыш чикләре дә тарая бара. Татарстанның төрле этник составлы шәһәрләренең һәм муниципаль районнарының гомуми һәм мәктәпкәчә белем бирү учреждениеләрендә татар телен өйрәнүнең торышы да мактанырлык түгел, республиканың башка җирле халык телләре хакында әйтәсе дә юк. Мәсәлән, 2010 елгы Бөтенроссия халык санын алу мәгълүматларына караганда, Татарстан Республикасында «рус телен русларның 99,9 проценты һәм татарларның 95,5 проценты, шул ук вакытта татар телен татарларның 92,4 проценты һәм русларның нибары 3,6 проценты белә» [Татарскому...]. Шунысы да әһәмияткә ия, татар телен Татарстанда яшәүче чувашларның 14,1 проценты, удмуртларның – 35, мордваларның – 4,4, мариларның – 29,8, украиннарның – 3,6, башкортларның 65,7 проценты белә [Об изучении...].

Хәзерге вакытта Татарстанда барлык өлкәләрдә дә татар һәм рус телләренең тигез хокуклылыгына ирешү икеле. Моңа билгеле бер дәрәҗәдә хокукый факторлар да тискәре йогынты ясый. Мәсәлән, 2018 елның 3 августындагы 317-ФЗ Федераль законы тарафыннан 2012 елның 29 декабрендәге «Россия Федерациясендә мәгариф турында» 273-ФЗ Федераль законына кертелгән үзгәрешләр нигезендә «Башлангыч гомуми һәм төп гомуми мәгариф программалары буенча дәүләт аккредитациясенә ия учреждениеләргә мәктәпкәчә мәгариф программалары нигезендә укырга кабул иткәндә (башка уку урынына күчергәндә), белем алу теле буларак РФ халыклары телләре арасыннан туган телне, шул исәптән туган тел буларак рус телен, РФ республикалары дәүләт телләрен ирекле сайлау, балигъ булмаган балаларның ата-аналары (законлы вәкилләре) гаризалары нигезендә гамәлгә ашырыла» [Об изучении...].

Бу үз чиратында «Татарстан Республикасы дәүләт телләрен һәм Татарстан Республикасындагы башка телләрне саклау, өйрәнү һәм үстерү» дәүләт программасына сизелерлек үзгәрешләр кертергә мәҗбүр итте. Программаның яңа редакциясеннән күренгәнчә, балалар бакчаларында татар балаларын укыту һәм тәрбияләү буенча

планнар 11,6 процентка (64 проценттан 52,4 процентка кадәр) кимелде [Государственная...; Об изучении...]. Гомуми белем бирү мәктәпләрендә татар телен мәҗбүри өйрәнүне гамәлдән чыгарганнан соң, мәктәпкәчә учреждениеләрдә дә аңа ихтыяҗ калмады. Программаның яңа редакциясендә шулай ук гомуми белем бирү мәктәпләрендә татар телендә белем алучы татар балалары өлешен киметү күздә тотыла [Об изучении...]. «Гомуми белем бирү оешмаларында татар милләтендәге балаларны туган телдә укыту өлеше 40 процент дәрәҗәсендә сакланачак», диелә [шунда ук]. Шул ук вакытта дәүләт программасының элекке редакциясендә әлеге күрсәткечне 43,6 процентка җиткерү бурычы куелган иде [Государственная...].

Үз вакытында «Татарстан Республикасы дәүләт телләрен һәм Татарстан Республикасындагы башка телләрне саклау, өйрәнү һәм үстерү» дәүләт программасы 2013 ел ахырында «республикада яшәүче халыкларның милли-тел мәнфәгатьләренең тотрыклы балансын саклау», шулай ук «Татарстан Республикасы дәүләт телләре буларак татар һәм рус телләренең тигез хокуклылыгы»на ирешү өчен кабул ителгән иде [Государственная...]. Шул сәбәпле программага кертелгән барлык төзәтмәләр татар зыялыларының күпчелеге тарафыннан фәкать татарларның тел мәнфәгатьләрен кысрыклау, татар теленең функциональ ролен чикләү буларак кабул ителде.

1990 елларда Татарстанда мәктәп һәм мәктәпкәчә белем бирү системасына татар телен тигез хокуклы фән буларак кертү рус телле халыкны татарлаштыру максаты белән түгел, ә күпмилләтле республикада уңай этносара мохит булдыру һәм тел толерантлыгын үстерү өчен шартлар тудыру белән бәйле иде. Ихтимал, рус телле, өлешчә татар телле җәмгыятьтә дә татар теленә карата тискәре этнолингвистик караш тууның сәбәбе аны күпмилләтле шәһәр мәктәпләрендә укыту алымнарында һәм формаларында югары квалификацияле укытучы кадрлар җитенкерәмәү, сыйфатлы программалар, уку-укыту әсбаплары, методик ярдәмлекләр булмау белән бәйле җитешсезлекләрдән һәм кимчелекләрдән гыйбарәт. Әмма болар – хәл ителерлек проблемалар һәм ул кимчелекләрне системалы күренешкә әверелдереп, татар телен мәктәпләрдә мәҗбүри фән буларак укытуга карата чикләү чаралары күрергә кирәк булды микән?

Гомумән, халык (ата-аналар) ихтыярының ихласлыгы һәм татар теленең төрле өлкәләрдә кулланылуының этномәдәни мөмкинлекләрен бәяләү хакында сүз барганда, игътибарны әлеге мәсьәләнең тотрыксыз асылы җәлеп итә. Ул, беренчедән, 2007 елның 7 июнендә имзаланган «Россия Федерациясе дәүләт хакимияте органнары һәм Татарстан Республикасы дәүләт хакимияте органнары арасында эшләр бүлешү һәм үзара вәкаләтләр алмашу турында» ике яклы шартнамәнең озайтылмавына бәйле рәвештә,Татарстанда урнашкан иҗтимагый-сәяси вазгыять; икенче яктан, татар җәмгыятенең аерым даирәләрендә хөкем сөргән этнонигилизм (үз халкының этномәдәни кыйммәтләрен кире кагу, этник феномен белән бәйле барлык нәр-

сәләрдән ирекле булуны игълан итү) белән бәйле. Бу факторлар Татарстан гомуми белем бирү мәктәбенә, бигрәк тә татар теленең статусына һәм сакланышына зур зыян китерде.

Россиядә титуллы халыкларның телләренә карата тормышка ашырыла торган сәясәтнең тамырлары тарих төпкелләренә барып тоташа. Рус дәүләте тарафыннан татар ханлыклары яулануга ук, татарлар рус этносәяси даирәсенә тартыла башлый. Татар ханлыклары бетерелгәннән соң беренче ике йөз ел эчендә әлеге процесс, башлыча, татар аксөякләре язмышына кагыла, аларның күбесе этник тел, этномәдәни һәм дини үзлекләрен югалтып, рус җәмгыятенә кушыла. Аксөякләрнең рус телле сәяси мохиткә җәлеп ителгән бер өлеше генә үзләренең нәсел фамилияләрен саклап кала ала. XVII–XVIII гасырларда руслаштыру Идел буе һәм Урал буе татарларын көч кулланып христианлаштыру рәвешендә алып барыла һәм ул татар җәмгыятенең барлык катлауларына да кагыла. Алга таба Россиядә, буржуаз мөнәсәбәтләр үсеше барышында, татарларның рус җәмгыятенә ирексезләп интеграцияләнүе формаларын рус-татар мәктәпләре һәм әҗнәбиләрнең Н.И. Ильминский системасы буенча укытулы миссионерлык мәктәпләре оештырылу юлы белән башкарылган этномәдәни руслаштыру сәясәте алыштыра.

Буржуаз мөнәсәбәтләр татар җәмгыятен этник изоляциядән әкренләп чыгаралар, яңа җәдитчелек идеологиясе аның этномәдәни яшәешенең патриархаль нигезләрен этномилли җәһәттә тикшерүгә булышлык итә. Әлеге системалы үзгәрешләр татарларның мәгариф системасына гына түгел, аларның тел мәнфәгатьләре өлкәсенә дә кагыла. Нәтиҗәдә, XIX гасырның икенче яртысында – XX гасыр башында төрки-татар тел берләшүе мәсьәләләре буенча татар иҗтимагый фикерендә ике агым барлыкка килә. Аларның беренчесенә җәдитчелек идеологиясенә нигез салучыларның берсе – Кырым татары Исмәгыйль Гаспринский башлангыч бирә. Ул үзенең 1873 елдан Бакчасарай шәһәрендә «бердәм» төрки-татар телендә нәшер ителгән «Тәрҗеман» газетасы сәхифәләрендә төрки халыкларның этномәдәни бердәмлеге һәм алар өчен гомумтөрки әдәби тел (үзенчәлекле «төрки-татар эсперанто»сы) булдыру идеясен алга сөрә. Әлеге агым идеологиясе нигезендә берничә этник бергәлекнең стихияле рәвештә кушылуы һәм тагын да зуррак этник берәмлекләр формалашу процессында телне интеграцияләшүнең төп чараларыннан берсе буларак куллану, шул процесста бергәлекләрнең берсе теленең башка бергәлекләр тарафыннан үзләштерелүе ята. Биредә берләштерүче этник берәмлек теленең таралышы өчен ереләнүче бергәлек этносларның барысыннан да өстен уртак төрки-татар мәдәни һәм тел нигезләренең булуы зарури шарт булып тора. Бу агым Госманлылар Төркиясенең көчле этносәяси йогынтысында була.

Идел-Урал җәдитчелеге җирлегендә барлыкка килгән икенче бер этномәдәни агымның нигезе татар халкының телен, әдәбиятын, мәгариф һәм тәрбия системасын дөньяви яктан яңарту юнәлешеннән

гыйбарәт. Аңа Шиһабетдин Мәрҗани башлангыч бирә, ул татар халкы килеп чыгышының милли концепциясен тәкъдим итә. Татарларның этник тарихы үсеше юнәлешен тикшереп, галим традиционализмның кайбер тарафдарларының гадәттән тыш җаһиллек аркасында «үз кабиләләреннән никадәр патшалар һәм бөек дәүләт эшлекләләре булу турында хәбәрдар түгелләр. Хәтта бу өлкәдә читтән тыш наданлыклары аркасында, Мавәраәннәһерда яшәүче сарт халкына ияреп хакыйкатькә каршы килеп, хаклыкка каршы килеп үзләренә "нугай" исемен алып, үз араларындагы сөйләшү-утырышларда шул исемне йөртеп һәм үзләрен шул халыктан дип санасалар да, рус халкының аларны кимсетү, хурлау рәвешендә татар дип әйтүләреннән кайберләре татар булуны бер кимчелек санап, ул исеменнән чирканып, без татар түгел, без "мөселман" дип, тавыш-җәнҗал чыгаручылар да бар», дип ассызыклый [Мәрҗани, б. 43]. Мәрҗани үз милләттәшләренә мөрәҗәгать итеп, алардан: «Татар булмасаң, гарәп, таҗик, нугай түгел, кытай, рус, француз һәм немец та түгел, инде кем булырсың?», – дип сорый [Мәрҗани, б. 44].

Татар милләтчелеге идеологиясе яралу татарларның милли үзаңы формалашу процессын тизләтә, бу исә үз чиратында милли тарих, мәдәният, әдәбият һәм тел белән кызыксынуны көчәйтә. Татар фәнни һәм иҗади зыялылары Ш. Мәрҗани, Г. Әхмәров, Р. Фәхретдин, К. Насыйри, Һ. Атласи, Г. Баттал, М. Бигиев, Х. Габәши, Ә. Вәлиди, Җ. Вәлиди, Г. Исхакый [Атласов, 1911; 1914; Баттал, 1912; Бигиев, 1916; 1917; Вәлиди Ә., 1912; Вәлиди Җ., 1912; 1914; Габәши, 1897; 1899; 1909; Исхакый, 1906] һәм аларның эшен дәвам итүчеләрнең күпсанлы хезмәтләре татар халкының этник тарихын, аның дәүләти берләшмәләрен, халык традицияләрен һәм гореф-гадәтләрен, шулай ук мөселман дөньясының татар җәмгыятенең эволюцион үсеше процессына йогынтысын өйрәнүгә зур өлеш кертәләр.

Әлбәттә, инкыйлабка кадәрге татар интеллектуаль җәмәгатьчелеге тарафыннан алга сөрелгән концепция төрки-татар этник бергәлекләренең стихияле кушылуы һәм Госманлылар Төркиясе канаты астында зуррак этник берәмлек булдыру идеясенә каршы килеп кенә калмады, ә гомумтатар әдәби телен, дөньяви әдәбиятын, яңа ысуллы мәгариф системасын булдыру контекстында Россия империясендәге төрки-татар халкының таркау төркемнәрен берләштерүнең үзенчәлекле, милли формасын сайлауга да булышлык итте. Өстәвенә, күп кенә татар зыялылары Исмәгыйль Гаспринскийның барлык төркиләр өчен дә тел бердәмлеге турындагы идеяләрен кире какмады, шул ук вакытта алар татар язуын яңарту һәм гадиләштерү өчен мөмкин булганның барысын да эшләделәр, чөнки төп максат – Коръән һәм дини әдәбият укуны тәэмин итү татар дөньяви җәмгыятенең милли язу һәм гомумтөрки багланышлар булдыру ихтыяҗларына җавап бирми иде инде. Нәкъ менә XX гасыр башында татар язуының тарихи формасын – «иске имля»ны үзгәртеп кору һәм шуның нигезендә татар сүзләре әйтелешен белдерү өчен, күбрәк язу детальләрен өстәүче

«урта имля»ны булдыру юнәлешендә тәүге омтылышлар ясала. Тел белгечләре күпгасырлык гарәп йогынтысын инкяр итүче һәм гамәлдән чыгаручы саф татар язуы булдыруга омтылмыйлар, аларның төп максаты, татар халкының киң катлауларын агарту өчен, язуның гади культурасын тудырудан һәм «иске имля»ның мәдәни-тел системасына керү чикләрен киметүдән гыйбарәт була, чөнки гарәп-фарсы мәдәниятенә шактый тирән үтеп кергән кеше укымышлы санала алган. Шул ук вакытта татар теленең лексик нигезен гарәп, фарсы һәм төрек алынмаларыннан арындыру бара, алар татар теленең күпсанлы сөйләм диалектларыннан алынган сүзләр, өлешчә төрки тамырлар җирлегендә уйлап чыгарылган яңа терминнар һәм төшенчәләр белән алмаштырыла. Бу процесс татар телен үзгәртеп кору һәм Казан диалектын этнолингвистик инструмент буларак раслау, татар җәмгыятен этномәдәни үзәкләштерү һәм берләштерүнең башлангыч этабы була.

XX гасыр башында татар этнолингвистик фикерендә татар язуын гарәп имлясыннан латин имлясына күчерү идеясе туа. Әлеге идея татар әдибе, журналист һәм тәрҗемәче Сәгыйть Рәмиевнең 1911–1912 елларда «Идел» газетасында басылган мәкаләләрендә, шулай ук 1907–1908 елларда дусларына латин хәрефләре белән язылган хатларында чагылыш таба. С. Рәмиев латинлаштырылган татар язуында «калын сузыклар» диграфларын (ea, eu, eo,ei) кулланырга тәкъдим итә [Закиев, 2005].

1920 елда Татарстан АССР төзелгәннән соң, дәүләт белән идарә итү системасын камилләштерү һәм сәясәткә татар халкының киң катлауларын җәлеп итү республиканың барлык территориясендә дә бертөрле кулланылышка ия аңлаешлы рәсми әдәби телдән башка мөмкин түгел иде. Нәтиҗәдә, татар теленең Казан диалекты Татарстанда татар халкының милли мәнфәгатьләрен тормышка ашыру сәясәтенең үзәгендә урын ала. Шулай итеп, бердәм әдәби тел җирлегендә мәгарифне стандартлаштыру татар халкының милли үзаңын үстерү процессында мөһим фактор булып тора. Ачык прагматик ниятләрдән чыгып, Татарстан җитәкчелеге республикада көн күргән татарлар арасында аралашуны мөмкин кадәр гадиләштергән милли әдәби телне сайлап ала. Шул рәвешле, ул милләт рухы буларак тәгаенләгән тел мәнфәгатьләрен сәяси көчкә әверелдерә.

Бу сәясәт нигезендә, хакимият, РСФСР һәм ТАССР арасында вәкаләтләрне бүлешүдән бигрәк, татар теленең сәяси һәм этномәдәни статусы белән бәйле көнүзәк мәсьәләләр ята. Өстәвенә, ул чорда тел милләтчелеге татар җәмгыятенең нәкъ менә мәнфәгатьләре дөньяви әдәби телне рәсми куллану белән бәйле көчләрендә зур кызыксыну уята. Шунысын да билгеләп үтәргә кирәк, 1920 ел ахырында ук ТАССР Халык Комиссарлары Советының 1920 ел 19 декабрь Декреты белән татар телендә гарәп язуын куллану төгәлләштерелә һәм гадиләштерелә – алфавиттан кайбер күпфункцияле тартык авазлар хәрефләре һәм билгеләре алына, алты сузык авазлар хәрефләре һәм

авазның йомшаклыгын һәм ныклыгын күрсәтүче бер билге өстәлә. Яңа татар язуы «яңа имля» дип атала. 1925 елның ноябрендә ТАССР Мәгариф халык комиссариатының Академик үзәге «яңа имля»ның барлык совет учреждениеләрендә, мәктәпләрдә һәм татар матбугатында кулланылуы мәҗбүрилеге хакында карар чыгара. Асылда, «яңа имля»ны эшләүчеләр күпгасырлык гарәп йогынтысын инкяр итүче һәм гамәлдән чыгаручы татар язуын булдырырга омтылмыйлар, алар гомуми белем бирү, урта һөнәри һәм югары уку йортлары системасында укучы татарлар өйрәнсенгә, шулай ук Татарстанда документлар әйләнешендә куллану өчен гарәп имлясын һәм язу культурасын гадиләштерергә тырышалар.

Татар алфавитын камилләштерү белән беррәттән татар халкының кулъязма һәм басма китап мирасын җыю буенча актив эш алып барыла, аның барышында көнчыгыш һәм төрки-татар кулъязмаларын өйрәнүгә генә түгел, татар теленең сүзлек запасын тулыландыруга да зур игътибар бирелә. Татар авыллары буйлап оештырылган археографик сәфәрләр вакытында С. Вахиди тарафыннан 3 меңнән артык Урта гасырлар һәм соңрак чорлар кулъязмалары, Җ. Вәлиди тарафыннан 1 меңнән артык кулъязма китап, шулай ук татар диалектологиясе буенча бай материал туплана. Татарстан галимнәренең нәтиҗәле археографик эшчәнлеге киләчәктә орфография, диалектология һәм лексикология өлкәләрендә тикшеренүләр уздыру өчен кирәкле китап-кулъязма мирасханәсе оешуга этәргеч бирә. Җыелган археографик материалның зур өлеше Җ. Вәлиди әзерләгән «Татар теленең тулы сүзлеге» (1927–1929, 1–2 нче кисәкләр) лексикасы нигезенә салына [Вәлиди, 1927]. Галим тарафыннан, филология профессоры В.Х. Хаков мәгълүматлары буенча, 1927 елга кадәр татар теленең сүзлек запасына 15 меңнән артык термин һәм төшенчә кертелә [Габдрафикова].

Шул ук вакытта мәгънәләре буенча совет чынбарлыгына туры килгән яңа терминнарга һәм төшенчәләргә ихтыяҗ даими рәвештә арта бара. Әлбәттә, Көнбатыш Европа һәм рус телләрендәге сүзләрне әйләнешкә кертү телне гадиләштерә һәм аны өйрәнүне җиңеләйтә. Әмма Европа телләреннән, бигрәк тә рус теленнән алынмалар фонетика җәһәтендә җайлаштырылмыйча гына кулланыла, бу исә татар теленең гомуми яңгырашын үзгәртә.

Татар сәяси элитасының икенче бер мөһим этнолингвистик акциясе – рус теле белән беррәттән татар теленә дәүләт теле статусы бирелү. Әлеге мәсьәлә тәүге мәртәбә 1921 елның 14 февралендә ТАССР Үзәк Башкарма Комитеты Президиумы утырышында карала һәм озакка сузылган бәхәсләрдән соң татар телен Татарстанның барлык партия һәм дәүләт органнарында эш кәгазьләрен алып баруга кертү хакында карар кабул ителә. Бер үк вакытта бу мәсьәлә РКП(б)ның Татарстан өлкә комитеты секретариаты утырышында тикшерелә [Климов, с. 8]. 1921 елның 17 февралендә милли азчылыклар секцияләре секретарьлары утырышы булып уза, анда ТАССР

Үзәк Башкарма Комитеты каршында милли азчылыклар бүлеге оештыру турындагы мәсьәлә карала. Әлеге утырышларның нәтиҗәсе ТАССР Үзәк Башкарма Комитеты каршында милли азчылыклар бүлеге оештыру һәм чувашлар, керәшен татарлар, марилар, яһүдләр һәм поляклар секцияләре составына тәҗрибәле партия хезмәткәрләрен тәкъдим итү хакында карар кабул ителүдән гыйбарәт була [Климов, б. 8]. 1921 елның 25 июнендә Татарстан җитәкчелеге татар телен Татарстанда дәүләт теле буларак гамәлгә ашыру хакында Декрет кабул итүгә ирешә, бу исә татарларның этник теленә дәүләт теле статусы бирә һәм татарлар күпчелекне тәшкил иткән совет учреждениеләрендә һәм предприятиеләрдә эш кәгазьләрен татар телендә алып баруга күчү өчен шартлар тудыра [Кириллова, б. 10].

Шул ук вакытта, билгеләп үтәргә кирәк, Татарстан АССР оешу көнендә кабул ителгән Декрет декларатив характерда иде. Әлеге закон акты барыннан да бигрәк татар җәмәгатьчелеген тынычландыру һәм аны Татарстандагы икътисади җимерелеккә каршы көрәшкә туплау өчен кабул ителә. Моннан тыш, бер яктан, татар халкының тел мәнфәгатьләрен гамәлгә ашыру сәясәте һәм аның белән бәйле Татарстан дәүләт аппаратын этник яктан тамырландыру (коренизация) барса, икенче яктан, татар халкының элеккеге патша администрациясе дәүләт структурасына аз җәлеп ителүе – болар барысы да республиканың административ берәмлекләрендәге халыкның күпмилләтле составы белән катлауланды. Бу җәлеп ителәсе кадрларның татар телен һәм язуын гына түгел, рус телен дә яхшы белүләрен, аларның тиешле профессиональ белемнәргә һәм идарә итү күнекмәләренә ия булуларын таләп итте. Өстәвенә, Декретны тулысынча гамәлгә ашыру өчен гаять зур финанс чыгымнары сорала иде. Сәнәгатьтә һәм авыл хуҗалыгында хөкем сөргән икътисади җимереклек (1921–1922 еллардагы корылык), шулай ук халыкның ачлык кичерүе шартларында әлеге чараны уздыру кыенлаша.

Нәтиҗәдә, Татарстанның дәүләт һәм иҗтимагый учреждениеләрендә татар телен гамәлгә ашыру эше башлыча законнар чыгаруга кайтып кала. Мәсәлән, 1922 ел дәвамында татар телен гамәлгә ашыру программасының агымдагы мәсьәләләре буенча Татарстан республикасы хакимиятенең 3 закон акты кабул ителә, алар арасында әлеге өлкәдә эшнең гамәли һәм конкрет юлларын билгеләүче төп акт – «ТССР дәүләт учреждениеләрендә һәм предприятиеләрендә татар телен гамәлгә ашыру буенча инструкция» [Татарстан..., б. 14]. Инструкциядә шактый ук конкрет дәрәҗәдәге бурычлар куела, рус һәм татар телләренең гамәли тигез хокуклылыгына ирешү юллары билгеләнә. Анда, татар телендә эш башкаруны гамәлгә кую белән беррәттән, дәүләт учреждениеләрендә рус һәм татар телләрен ирекле куллану өчен шартлар булдыру кирәклеге аеруча ассызыклана. Документта шулай ук совет аппаратына татар милләте вәкилләрен җәлеп итү, төп милләт вәкилләреннән кадрлар әзерләү, рус хезмәткәрләрен татар теленә өйрәтү буенча конкрет чаралар күрсәтелә.

Алга таба, 1923–1925 еллар дәвамында, татар телен гамәлгә кертү өлкәсендә тагын берничә яңа карар кабул ителә. Аларда күпчелекне татарлар тәшкил иткән халыкка хезмәт күрсәтүче барлык учреждениеләрдә һәм предприятиеләрдә татар телендә актив эш алып бару карала. Моннан тыш, Татарстанда яшәүче азчылыкларга карата аерым чаралар күздә тотыла – аларга норматив рәвештә туган телләрендә аралашу, шулай ук ике дәүләт теленең уңайлы булганында язмача аралашу тәэмин ителә [За 5 лет, с. 42]. Бу карарлар барысы да Татарстанда татар телен гамәлгә ашыру буенча элек кабул ителгән норматив актларның аерым нигезләмәләрен, әлеге өлкәдә «республикада ике тел – татар һәм рус телләре бер үк төрле хокукта дәүләт телләре булып тора» принципларында корылган гамәли эшчәнлекне конкретлаштыруга булышлык итә [Татарстан..., б. 14].

Әлеге чорда Татарстанда татар халкының тел мәнфәгатьләрен гамәлгә ашыруда билгеле бер уңышлар да күзәтелә. Бу хакта статистик күрсәткечләр шаһитлек итә: 1921 елда Татарстанда татар авыл советларының 20 процентында, 1923 елда – 50, 1924 елда – 80, 1925 елда 85 процентында эш башкару татар телендә алып барыла [Климов, с. 26].

1924 елда, эш башкаруны төп халыкларның милли телләренә күчерүне тизләтү максатында, Татарстанда беренче тапкыр волостьларны милләтләрнең санына карап төзиләр. Нәтиҗәдә күпчелеге бер милләтле волостьларның саны 2,5 мәртәбә (22 дән 55 кә кадәр) арта [Климов, б. 27]. Реформадан соң татар халкы тупланып яшәгән волостьлар шактый күбәя. Аерым алганда, 1925 елның 1 февраленә татарлар 125 волостьның 81 ендә күпчелекне, 20 волостьта, киресенчә, алар азчылыкны тәшкил итә [Татарстан..., б. 16]. Әмма татарларның тупланып яшәве белән волостьларда документлар әйләнешенең татар теленә күчерелүе җиңел генә тәэмин ителми. Әйтик, татарлар күпчелек булган 80 волостьның нибары 43 ендә генә (53,7 процент) – тулысынча, 18 волостьта (26,6 процент) – яртылаш, 12 волостьта (10,5 процент) өлешчә эш татар телендә башкарыла. Татар халкы өстенлек иткән 7 волостьта (9,2 процент) эш башкару рус телендә бара [Климов, с. 27].

Шул ук вакытта Татарстанның барлык кантон учреждениеләрендә дә эш башкару рус телендә алып барыла. Өстәвенә, 12 кантонның 7 сендә татар халкы 55 тән 75 процентка кадәр, 5 кантонда 32 дән 48 процентка кадәр тәшкил итә [Татарстан..., б. 17]. Бу исә кантоннарның административ үзәкләре башлыча күпчелекне рус халкы тәшкил иткән шәһәрләрдә урнашу белән аңлатыла, шуңа күрә кантон учреждениеләрендә эш башкаруны татар теленә күчерү катлаулана.

1920 елларда да, безнең көннәрдәге кебек үк, Татарстанда рус халкы арасында татар телен өйрәнүгә, дәүләти һәм иҗтимагый учреждениеләрдә эш башкаруны республика халыкларының милли телләрендә оештыруга аерым тартылу булмады. 1923 елгы мәгълүматлар буенча, Казанда учреждениеләрдәге җаваплы рус хезмәткәрләре

арасында аларның нибары 6,2 проценты һәм техник белгечләрнең 2,1 проценты гына татар телен белгән [Габдрафикова]. Әлеге статистик мәгълүматларга караганда, Татарстанда ике дәүләт теле арасында телләрнең тигез хокуклылыгына ирешү сәясәте әлләни уңай нәтиҗәләр бирмәгән: рус телле халык татар телен һәм башка халыкларның телләрен өйрәнүгә, шулай ук аларны эш башкаруда куллануга битарафлык күрсәткән.

Гарәп графикасы нигезендә татар язуын камилләштерү, татар халкының тел мәнфәгатьләрен гамәлгә ашыру, дәүләт, иҗтимагый һәм җитештерү учреждениеләре аппаратын тамырландыру буенча милли сәясәт РКП–ВКП(б)ның Татарстан өлкә комитетының көчле контролендә уздырыла. Әлбәттә, моның аерым сәяси нигезе була – өлкә комитетының һәм аның структураларының бөтен тырышлыгы Татарстанда барлык милләтләрне хезмәт ияләрен икътисади һәм этносәяси төзелешнең иң мөһим дәүләт мәсьәләләре тирәсендә интернациональ нигездә берләштерүгә юнәлтелгән иде. Һичшиксез, милли тел мәнфәгатьләрен хәл итү Татарстанда яшәүче халыклар, бигрәк тә татарлар һәм руслар арасындагы мөнәсәбәтләрнең кирәкле формаларын эзләү белән бәйле булды. Әмма әлеге сәясәттә югалтулар үзләрен аермачык сиздерде – революциягә кадәрге төрки-татар этномәдәни мирасы белән татар мәдәнияте һәм теленең совет варианты арасындагы аерма күзгә күренеп зурайды.

Әдәбият

Атласов Һ. Казан ханлыгы. Казан, 1914.

Атласов Һ. Себер тарихы. Казан, 1911.

Атласов Һ. Яңа низам вә гыйлемләремез. Оренбург, 1914.

Баттал Г. Татар тарихы. Казан, 1912.

Бигиев М. Ислахат әсәсләре. Пг., 1916.

Бигиев М. Шәригать әсәсләре. Пг., 1917.

Вәлиди Ә. Кыскача төрек-татар тарихы. Казан, 1912.

Вәлиди Җ. Милләт вә миллият. Оренбург, 1914.

Вәлиди Җ. Татар әдәбияты барышы. Оренбург, 1912.

Вәлиди Җ. Татар теленең тулы сүзлеге. Казан, 1927. 352 б.

Габдрафикова Л.Р. Татарский язык в 1920-е годы: приобретения и потери [Электрон ресурс]. URL: https://zen.yandex.ru/media/ (файдаланылды: 24.10.2020).

Габәши Х. Мохтасар тарих кавеме төрек. Казан, 1899.

Габәши Х. Мөфассал тарих кавеме төрек. Казан, 1909.

Габәши Х. Төрек ыруглары. Казан, 1897.

Государственная программа «Сохранение, изучение и развитие государственных языков Республики Татарстан и других языков в Республике Татарстан на 2014–2020 годы» [Электрон ресурс]. URL:https://tatmsk.tatarstan.ru/docs.htm?pub_id=1524369 (файдаланылды: 19.10.2020).

За 5 лет. К V годовщине провозглашения Татарской Социалистической Советской Республики. Казань: Изд-во ТЦИК, 1925. 208 с.

Закиев М.З. Тюрко-татарское письмо (история, состояние и перспективы). М.: Инсан, 2005. 248 с.

Закон Республики Татарстан от 08.07.1992 № 1560-XII «О государственных языках Республики Татарстан и других языках в Республике Татарстан» (в ред. Законов РТ от 28.07.2004 № 44-ЗРТ, от 03.12.2009 № 54-ЗРТ, от 03.03.2012 № 16-ЗРТ, от 12.06.2014 № 53-ЗРТ, с изм., внесенными Законом РТ от 27.04.2017 № 27-ЗРТ) [Электрон ресурс]. URL: https://kitaphane.tatarstan.ru/legal_info/zrt/lang.htm (файдаланылды: 18.10.2020).

Исхакый Г. Безнең аслымыбыз вә милләт // Таң йолдызы. 1906. 29 май.

Исхакый Г. Дәүләт вә халык // Таң йолдызы. 1906. 26 май.

Исхакый Г. Татарлар вә инкыйлаб // Таң йолдызы. 1906. 30 июнь.

Кириллова З. Татар телен дәүләт теле буларак гамәлгә кую (20–30 нчы еллар). Казан: Мастер-Лайн, 2000. 208 б.

Климов И.М. Национальные моменты в государственном и партийном строительстве Татарии в восстановительный период: доклад на «Краеведческих чтениях»; Гос. музей Татар. АССР. Казань: [б. и.], 1957. 50 с.

Мәрҗани Ш. Мөстәфадел-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар (Казан һәм Болгар хәлләре турында файдаланылган хәбәрләр). Кыскартып төзелде. Казан: Татар. кит. нәшр, 1989. 415 б.

Об изучении родных языков в школах – поправки в закон об образовании в Российской Федерации [Электрон ресурс]. URL: https: //eduinspector.ru/2018/08/06/ob-izuchenii-rodnyh-yazykov-v-shkolah-popravki-v-zakon-ob-obrazovanii-v-rf/ (файдаланылды: 18.10.2020).

Татарскому прибавят громкость. Государственному языку республики готовят более широкое применение // Коммерсантъ. 2013. 6 нояб. (№ 203).

Татарстан Республикасы дәүләт архивы. Ф. П-15. Тасв. 1. Сакл. бер. 1333.

Мәкалә «2014–2022 елларга Татарстан Республикасы дәүләт телләрен һәм Татарстан Республикасындагы башка телләрне саклау, өйрәнү һәм үстерү» дәүләт программасының 3.5.4 чарасы кысаларында нәшер ителә.

Шәйдуллин Рафаил Вәли улы,
тарих фәннәре докторы, профессор,
ТР ФА Татар энциклопедиясе һәм төбәкне өйрәнү институтының энциклопедистика үзәге мөдире